

הרב צבי אילני

תפקיד האם בחינוך הילדים בבית

א. המקורות למידת חיובה של האם בחינוך

במשנה קידושין ב,ב נאמר: "כל מצות הבן על האב – אנשים חייבין, ונשים פטורות." ומפרשת הגמרא (קידושין כט,א) שהאב מצווה כלפי בנו "למולו ולפרותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו אומנות, ויש אומרים: אף להשיטו במים." חובות אלו בהכשרת הבן לחיים עצמאיים, כמו חינוכו לתורה ולמצוות, מוטלות לפי זה על האב דוקא ולא על האם.

כמו כן מצינו בתלמוד (נזיר כט,א): "איש חייב לחנך בנו במצוות, ואין האשה חייבת לחנך את בנה." אמנם מובא בתלמוד (סוכה ב,ב) מעשה בהילני המלכה, שדאגה להושיב את בניה בסוכה, ומשמע שם, שהיתה מצווה על כך (ראה ערוך-לנר למס' סוכה שם, שדייק כך ממשמעות הלשון). בתוספות ישנים (יומא פב,ב) מיישבים זאת בשני אופנים אלטרנטיביים:

א. אכן אביהם הוא שדאג לבני הלני המלכה להושיבם בסוכה, כי זו חובתו – חובת האב. אך משום שהיא היתה מלכה, הזכירו את שמה, ולא את שם האב.
ב. יתכן שבאמת לא היה להם אב, ולכן הלני, אמם, היא שדאגה להושיב את בניה בסוכה, לא מפני שהיתה חייבת בכך, אלא למצוה בעלמא. היינו: היא זו שרצתה להחמיר על עצמה, למרות שאינה חייבת מן הדין.

אך בשו"ת תרומת-הדרשן (סי' צד) כתב, ששני תירוצים אלו דחוקים, כיון שמפשוטות הסוגיא משמע שלא היה להם אב, אלא אמם דאגה לחינוכם למצוות, ומשום שהיא היתה חייבת בכך מן הדין. ראייה נוספת הוא מביא מהתלמוד (עירובין פב,א), שם נאמר שקטן יוצא בשבת על סמך עירוב תחומין שהכינה לו אמו, ומדובר שם באופן שאביו אינו בנמצא. התוס' שם (ד"ה קטן) הסיק מכך, שקיימת מצוה על האם לחנך את בנה, כאשר האב נעדר.

בספר "אורח מישור" (מובא במחצית-השקל אר"ח שמג,א) מיישב את סתירת הסוגיות התלמודיות בכך שהוא תולה זאת במחלוקת האמוראים רבי יוחנן וריש לקיש. הסוגיא בנוזר היא לפי ריש לקיש (ששמו מוזכר בסוגיא שם), ואילו הסוגיות בסוכה ובעירובין הן לפי רבי יוחנן, החולק וסובר שמצות חינוך הבן למצוות חלה גם על האם. להלכה, מכריע בעל אורח-מישור, כרבי יוחנן, כיון שהלכה כמותו בכל מחלוקותיו עם ריש לקיש.

בערוך-לנר מחלק באופן אחר בין הסוגיות. לדבריו, אכן אין האם חייבת בחינוך בניה באופן חיובי, כמו האב. אולם היא חייבת להפרישם מאיסור, ובוודאי שאסור לה להאכילם איסור במו ידיה. על כן דאגה הלני למנוע מבניה לאכול מחוץ לסוכה, שהרי היא מאכילה אותם בידיה. חידוש יש בדבר: בדרך כלל במניעת איסורים הכוונה למנוע אדם מלעבור מצות לא תעשה. במקרה דנן, מונעת הלני-המלכה את בניה מלבטל מצות עשה – אכילה מחוץ לסוכה.

בעל הקרי"ל (אות ע) מבאר, שלכל הדעות אם חייבת בחינוך בניה, אלא שדברי הגמ' בקידושין פירושה שחיובו של האב קודם לחיובה של האם, אולי משום שיש סיפק בידו יותר מן האם. עכ"פ, כשאין אב, או שהוא נעדר היכולת לחנך את בנו, מוטלת החובה על האם.

מבין הפוסקים האחרונים, מגן-אברהם (שמג, א), ברכי"וסף (או"ח שמג, ז) וש"ע הרב (או"ח שמג, ד) פסקו שאין האם חייבת בחינוך בניה למצוות. ואילו חיי-אדם (סו, ב) ומשנה-ברורה (שמג, ב) מביאים גם את הפוסקים הסוברים שמצוות חינוך חלה על האם, ואין הם מכריעים בדבר. בספר מטה-אפרים (סי' תרטו, ובפירוש אלף-למטה ס"ק ה) כתב, שאע"פ שאין חובת החינוך מוטלת על האם, מכל מקום יש ערך בכך שתחנך את בניה למצוות ותפרישם מאיסורים. סמך לדבר הוא מביא מהמעשה בתלמוד (שבת קנו, ב) באמו של רב נחמן בר יצחק, שחינכה והרגילה את בנה בקטנותו שיכסה את ראשו, כדי שתהיה לו יראת שמים.

ב. הבחנה בין חינוך לקיום מצוות לבין הכוונה לחיבוב מצוות

יש מבארים, שלמרות שאין האם מחוייבת כמו האב בחינוך בניה לקיום מצוות בפועל, מכל מקום חייבת היא בחינוכו לחיבוב המצוות ובהכוונתו לדרך טובה. בתחום זה דוקא מתייחדת חובת האם יותר מן האב. מקור לכך הוא בתלמוד (ברכות יז, א): "נשים במאי זכיין? באקרוי בנייהו לגבי כנישתא." נשים עצמן פטורות ממצוות תלמוד תורה, אולם זכותן וחובתן כלפי בניהן הוא לכוונם לבית הכנסת. תפקידי האב מתבטאים בתכנים שעל הבן לקבל עד שיוכל להגיע לידי ניהול אורח חיים עצמאי. ואילו תפקידי האם מתבטאים בהכוונה, בהחדרת הרצון והחשק אצל הילדים לקבלת אותם תכנים רצויים.

בספר שני לוחות הברית (של"ה, שער האותיות, אות דרך ארץ) כתב שנשים מצוות על תוכחת בניהם יותר מהאבות, מפני שהן פנויות ומצויות יותר בבית. בספר מגורת המאור (אות קסח) מביא את דרשת התלמוד (סנהדרין עב, ע) על בת שבע, אם שלמה המלך: "דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו" (משלי לא) – אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: מלמד שכפאתו אמו על העמוד, ואמרה לו: מה ברי, ומה בר בטני... הכל יודעים שאביך ירא שמים הוא, עכשיו ויאמרו, אמו גרמה לו... ואני נדרתי ואמרת, יהא לי בן זריו וממולא בתורה והגון לנביאות." מכאן,

שעל האם לייסר את בניה, כדי שיהיו הגונים, וילכו בדרך טובה. כמו כן האם חייבת להשתדל הרבה במתן דוגמא אישית לילדיה, שילמדו מטבעה וממידותיה הטובות. חובה זו מוטלת בעיקר על האם, ובתחום זה עולה וגדולה חובתה מזו של בעלה, אבי בניה.

ג. מעשה אמהות – סימן לבנות

לעומת המסורת הפולקלוריסטית, בה מצטיירת ה"אידישע מאמע" (האם היהודיה) כדואגת בעיקר לגידולו הפיזי התקין של הילד, שישן ויאכל כראוי כדי שיהיה בריא וחזק, הרי במסורת חז"ל מצטיירת דאגתה, תפילתה, שאיפתה והשתדלותה של האם היהודיה בעיקר בחינוכו הרוחני, ובעיצוב דמותו היהודית הבריאה של הילד. גישה זו של חז"ל לתפקיד האם בחינוך בניה יונקת את שורשיה מהמקרא.

בפרשת תולדות אנו קוראים על צערה הרב של רבקה שהיתה עקרה ועל מאוייה הגדולים לבן, משנתמלאה משאלתה, וזכתה להתעבר, והיא נתקלת בתופעה המזוהה של "ויתרוצצו הבנים בקרבה". היא "נשברת" ואומרת "אם כן למה זה אנוכי" – "אם כך גדול צער העיבור, למה זה התפללתי כל כך על ההריון" (רש"י בשם המדרש). והדבר מפליא – וכי בשל ייסורי גופה בהריון, שכל אשה סובלת אותם בצורה חמורה יותר או פחות מאז קללתה של חוה "בעצב תלדי בנים", תמאס רבקה אמנו בהריונה, לו כה צפתה?!

במקום אחר ביארו חז"ל שצער העיבור שעליו התלוננה רבקה לא היה ייסורי הגוף בלבד, אלא גם ובעיקר ייסורי הנפש שלה כשחשה בילד ההפכפך שבקרבה, שגם בעוברה על פתחי בתי כנסיית הוא מבקש לצאת, וגם בעוברה על פתחי עבודה זרה הוא מבקש לצאת. היא חששה, איפוא, שלא תוכל לשלוט עליו ולכוונו לדרך טובה. הפתרון שניתן לה בבית מדרשם של שם ועבר, בלכתה "לדרוש את אלוקים", היה: "שני גויים בבטןך" – אין זה עובר הפכפך, אלא שני עוברים – האחד בעל נטיות טובות ומשיכה לבתי כנסיות, והשני בעל נטיות שליליות. ומה נחמה יש בכך שאחד מבניה כל כולו שלילה? על כרחך שחששותיה של רבקה היו כיצד תוכל לחנך בן הפכפך, והיאך תוכל לכוונו לדרך טובים. כשדרכו של אדם סלולה לפניו, יש תקוה להביאו אל בית המדרש, וזוהי נחמתה של רבקה.

ואולי התנחמה בכך, שלפחות אחד מבניה ילך בדרך אבותיו. הלא כך אנו מוצאים בהמשך הפרשה: "ורבקה אוהבת את יעקב" – "לפי שהיה יעקב שומע בקול אמו נקרא בנה". גם אם התייאשה מהכוונתו הרוחנית של עשו, בנה הגדול, הרי יש ביכולתה לדאוג להכוונתו הרוחנית (קבלת הברכות) של יעקב. כאם, שתפקידה לכוון את הדרך, היא מכירה, עוד טוב יותר מיצחק האב, מיהו הבן המקבל את ההכוונה הרוחנית של הבית, ומיהו הבן שרק במעשים חיצוניים נראה כבן מסור וצדיק, ו"צד את אביו בפיו".

הדאגה לחינוך הבן בדרך טובה ולהרחקתו מהשפעות שליליות היא שהניעה גם את שרה אימנו לומר לבעלה אברהם: "גרש את האמה הזאת ואת בנה, כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני, עם יצחק". לא הדאגה הפיסית לקבלת ירושת הרכוש היא המנחה אותה בדברים אלו, שהרי אף הקב"ה מצטרף להוראתה של שרה: "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה, כי ביצחק יקרא לך זרע". שאיפתה הכנה של האם לחינוכו של יצחק מקבלת את אישורו של הקב"ה.

הפסוק, שאמרו שלמה המלך, "שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך" הינו תמוה לכאורה: הרי לא האם היא המלמדת את בנה תורה, אלא זוהי חובתו של האב, ומהי איפוא "תורת אמך"? יתכן שכוונתו לאותה הכוונה לתורה שקיבל מאמו, כפי שהזכרנו לעיל.

בפסוק "כה תאמר לבית יעקב ותגד לבני ישראל" (שמות יט, ג) פונה הקב"ה לנשים (בית יעקב) תחילה, כדי שיהיו מנהיגות בניהם לתורה (שמות רבה, פרשה כח). אמנם אין האמהות מלמדות את בניהן תורה, אך הן הדואגות ומשתדלות שיאהבו את לימוד התורה ויראו בה ובשמירת המצוות את ייעוד חייהם.

עיצוב דמותו זו של הילד, ובעיקר בגיל הרך, כדי שיתחנך לחבב את דרך התורה ומצוותיה, מופקד בידיה האמונות של האם היהודיה. תפקיד האב הוא להקנות לבנו את התורה דרך המוח – "ולמדתם אותם את בניכם". תפקיד האם הוא להחדיר בילדיה את חובות החיים ע"פ התורה דרך הלב.

כיום, משחובות האב המוזכרות בגמרא בקידושין, שהבאנו בראשית המאמר, מועברות ברובן לבית הספר, נותרו עדיין חובות האם בחינוך הילד בידיה האמונות. דוקא תחום זה של חינוך, עליו מופקדת האם, אינו מכוסה דיו בבית הספר. את הקניית הידע – חלקו של האב – מספק בעיקר ביה"ס, אבל את השפעת הלב, באיירה חמה ואוהבת, יכולה להעניק רק האם.

לפיכך על הבן, ההולך בדרך התורה והמצוות, נאמר: "אשרי יולדתו".